

In de twee studies over protestante emigranten in Amerika wordt niet gerefereerd aan huidige debatten over immigranten in Nederland. Toch zien we bij deze Nederlandse emigranten een aantal zaken die ook in de huidige debatten een rol spelen: de oprichting van eigen religieuze scholen, de predikanten uit het land van herkomst, de wens om zoveel mogelijk onderling te trouwen, immigranten (vooral vrouwen) die heel lang uitsluitend Nederlands spreken en de angst voor de te grote vrijheden in Amerika en de te losse Amerikaanse cultuur. Natuurlijk gaat het om een andere periode en in het geval van de protestanten om kleine groepen die niet als een bedreiging voor de Amerikaanse samenleving en cultuur werden beschouwd. Desondanks zou het interessant zijn geweest als er enige relatie was gelegd tussen deze emigranten en de recente immigranten in Nederland. Alleen al gezien de verschillen in waardering van het behoud van de 'eigen cultuur' en vanwege de uiteindelijke integratie van zelfs de meest orthodoxe groepen.

Corrie van Eijl
Universiteit Leiden

■ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006) 746 p. ISBN 905018771 4

De invloed van de Duitse bezetting op de door de nazi's veroverde gebieden is voornamelijk bestudeerd op nationaal politiek niveau, niet of veel minder op lokaal vlak. Toch was in steden en gemeenten de invloed van de bezetting bijzonder goed voelbaar, want de uitvoering van het beleid, met als meest wrange facet de Jodenvervolging, kreeg gestalte op lokaal niveau. Het is ook in de steden en de gemeenten dat de bevolking in direct contact kwam met de collaboratie: de NSB probeerde immers haar leden benoemd te krijgen tot burgemeester. Een tweede goede reden om aan het lokale niveau de nodige aandacht te besteden is de groei van de sociale interventie van de gemeenten, een fenomeen dat startte op het einde van de negentiende eeuw en voor 1940 verder werd uitgediept. Dit proces verliep in nauwe symbiose met de 'civiele maatschappij', die in Nederland de specifieke vorm van de verzuiling aannam. De relatie tussen lokale overheid en civiele maatschappij is één van de centrale verhaallijnen van dit dikke boek van NIOD-historicus en hoogleraar Peter Romijn. Het boek schetst de geschiedenis van het lokaal bestuur in Nederland tijdens de bezetting en de langgerekte bevrijding van het land, waarin ook de zuivering wordt meegenomen.

Peter Romijn maakt een diepgaande analyse van de werking van het lokaal bestuur, maar besteedt ook veel aandacht aan de centrale aansturing vanuit Den Haag, door het departement van Binnenlandse Zaken. Het beleid van secretaris-generaal K.J. Frederiks en zijn verhouding met de bezetter krijgt dan ook veel aandacht. Hiermee zijn de centrale assen van de opbouw van het betoog aangegeven. Het verhaal wordt verder opgehangen aan de politieke evolutie van de bezetting, waarin zowel de specifiek Nederlandse context, met daarin een centrale rol voor de positie van de NSB, als de militaire en politieke opties van het Derde Rijk doorslaggevend waren. De Nederlandse bestuurlijke elite trachtte tot een vergelijk te komen met de bezetter en de bevolking op paternalistische wijze te beschermen, waardoor de 'openbare orde' en de verstoring ervan grote politieke betekenis kregen, nog groter dan al voor de oorlog het geval was geweest. Tweede beleidsdoel van de Nederlandse bestuurlijke elite bestond

erin te proberen de NSB zoveel mogelijk buiten de deur te houden, iets waar ze uiteindelijk niet in zou slagen, al was het maar omdat de Duitsers de NSB'ers gebruikten om het vooroorlogse lokale bestuurlijke bestel te ontmantelen en te vervangen door een bestuursmodel van nationaalsocialistische snit, waarin geen plaats meer was voor een symbiose tussen overheid en civiele maatschappij. Bij de determinanten op het niveau van het Derde Rijk die een directe invloed hadden op het lokale bestuur in Nederland moet naast de Jodenvervolging de intensivering van de krijgsinspanningen genoemd worden. Dit leidde tot de verplichte tewerkstelling (april-mei stakingen 1943) en op het einde van de oorlog, tot de opeising van de bevolking voor het aanleggen van militaire verdedigingswerken, gericht tegen de geallieerde invasielegers. Dit alles veroorzaakte niet alleen spanningen op het terrein, maar ook op principieel en juridisch vlak omdat veel van wat werd gevraagd van de overheden in strijd was met de Aanwijzingen uit 1937, die de ambtenaren richtlijnen meegaven over wat hen te doen stond bij een bezetting en met het Landoorlogsreglement (ook Conventie van Den Haag genoemd). Veel reële houvast boden die rechtsregels niet: de Duitsers lieten er zich niet veel aan gelegen liggen, de noden van de bezetting gingen voor. Bij de uitvoering van al die maatregelen stond het lokale bestuur in de vuurlijn, omdat het dicht bij de bevolking stond. Daardoor kon soms ook getracht worden de betrokkenen te beschermen door hen in te lichten van op handen zijnde acties bijvoorbeeld. Dit verklaart waarom een aantal burgemeesters, ook NSB'ers, na de oorlog en bij de zuivering op begrip konden rekenen en zelfs konden genieten van getuigenissen *à décharge*. De laatste bladzijden van het boek die aan de zuivering gewijd zijn, komen bijzonder sterk over. Peter Romijn analyseert de logica die aan de zuivering ten grondslag lag en verklaart van daaruit een aantal individuele cases.

Dit boek dient zich aan als een politieke geschiedenis, maar staat ver van een klassieke politieke benadering, die politiek en maatschappij loskoppelt. Peter Romijn legt integendeel de nadruk op de wisselwerking tussen beide. Bovendien beweegt de analyse zich op verschillende niveaus, waardoor het klassieke kader van de politiek wordt overstegen. De auteur gaat in op drijfveren en strategieën van actoren, ontwart juridische knopen, legt de inzet ervan bloot en beschrijft hoe juridisch advies gezocht werd om beslissingen af te dekken. Daarnaast maakt hij ook gebruik van inzichten uit de organisatiesociologie (vooral het werk van organisatiesocioloog C. Lammers) en staat legitimiteit centraal in de analyse. Peter Romijn sluit met dit laatste niet alleen aan bij internationale onderzoekstrends, maar legt zo ook de band tussen het politieke en het sociale veld. Kortom, dit boek dat gebaseerd is op uitgebreid bronnenonderzoek en de verworvenheden van het onderzoek systematisch meeneemt, verdient het predicaat van een standaardwerk dat niemand die de bezettingsgeschiedenis bestudeert terzijde kan laten.

Na de lectuur van dit boek blijft de Belgische lezer toch met één vraag zitten. De auteur legt sterk de nadruk op het belang van het middenveld als uiting van de civiele maatschappij. Dat is geenszins onterecht, want ook in België deed zich tijdens beide bezettingen het fenomeen voor dat sociale en private organisaties regulerende taken op zich namen. Die organisaties streefden daarbij echter eigen doelstellingen na, waarbij machtsuitbreiding ten nadele van concurrenten één van de drijfveren was. Wat sterk bijblijft na de lectuur van dit boek is de grote consensus die er in Nederland scheen te hebben bestaan tijdens de bezetting, een idee van een volkseenheid die mede het optreden van de elite inspireerde. Vraag daarbij is of deze consensus geen barsten vertoonde, zoals dat in België wel het geval was. Of speelt hier de erfenis van

de Eerste Wereldoorlog, namelijk de omstandigheid dat anders dan in België de sociaaldemocratie slechts laat en beperkt een nationale politieke rol kon spelen, zodat de elitaire consensus tijdens de bezetting gemakkelijker ingang kon vinden?

Dirk Luyten

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (Brussel) en Universiteit Gent

Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen: vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810*. Vrouwen en werk in de vroegmoderne tijd (Amsterdam: Aksant, 2007) 368 p. ISBN 9052602523

Zonder het misschien steeds te beseffen was dit een boek waarop we met z'n allen al een hele tijd zaten te wachten. Het is immers algemeen bekend dat, naast huishoudelijk en agrarisch werk, spinnen de belangrijkste bron van inkomsten vormde voor vrouwelijke loonarbeiders. Een monografie over die tak van de textielnijverheid is daarom meer dan welkom. Wanneer die bovendien zo grondig gedocumenteerd en systematisch van opzet is als dit boek, kunnen we alleen maar spinnen van tevredenheid.

De draad in eigen handen biedt een dieptepeiling naar de spinnerij in vier steden: Leiden en Tilburg als voorbeelden van echte textielcentra, 's-Hertogenbosch en Zwolle als steden zonder uitgesproken textielindustrie. Ter discussie staan drie samenhangende clichés over de spinnerij: het was overwegend ongeschoold werk, dat door vrouwen in huishoudelijkheid werd gedaan. Onvermijdelijk blijken die clichés een kern van waarheid te bevatten. Zo wordt zonneklaar dat vrouwelijk textielarbeiders zeer overwegend in de spinnerij werkten: in Leiden was in 1581 ruim driekwart van de in de textiel actieve vrouwelijke hoofden van huishoudens geregistreerd als wolspinner, in 1749 was dat nog steeds bijna zeventig procent. In Tilburg lagen de percentages zelfs rondom negentig procent. Maar er zijn twee belangrijke observaties te maken: in achttiende-eeuws Den Bosch werkten veruit de meeste vrouwelijke hoofden van huishoudens als kantklosster, in Zwolle verlegden vrouwen hun activiteiten in de loop van de achttiende eeuw naar de kousenbreierij. De spinnerij was, met andere woorden, niet het onvermijdelijke lot van vrouwelijke textielarbeiders. Even opmerkelijk: ook mannen spinnen. In Leiden stond een kwart van de mannelijke beroepsbevolking in de textiel geregistreerd als wolspinner; dat betrof dus ongeveer 750 individuen.

Andere gegevens, bijvoorbeeld over de opleiding van spinners en spinsters, versterken dit beeld. Een van de grote verdiensten van *De draad in eigen handen* is dat hier wordt afgerekend met de mythe dat spinnen 'wel eventjes' aangeleerd kan worden. Het is een hardnekkige mythe, die ook al in de achttiende eeuw bestond. Werkverschaffingsprojecten veronderstelden dat werklozen het vak in drie weken onder de knie zouden hebben. In feite bereikten kinderen in het Zwolse werkhuis na drie maanden 70 procent van het productiviteitsniveau dat van een volleerd spinner verwacht mocht worden, na een jaar 85 procent en pas na twee jaar de volle 100 procent. Dit betrof bovendien een hennepspinnerij, dat wil zeggen de meest elementaire vorm. In de Leidse lakennijverheid wist men dan ook wel beter. De zeer rijke gegevens van het plaatselijke weeshuis demonstrenen dat het in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een tot anderhalf jaar duurde om weeskinderen de beginselen bij te brengen,